

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

МУСУЛЬМАНИ В ІЗМАЇЛІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1806-1812 рр.

О.А.Бачинська

(доктор історичних наук, професор,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)

Стаття посвячена изучению процесса переселения на территорию современного Украинского Придунавья мусульманского населения, которое оставило места своего проживания (в частности город Измаил) во время русско-турецкой войны 1806-1812 гг. Исследуются особенности миграционных путей этого населения, состав семей, ономастикон.

In the article there is examined the process of migration on territory of the modern Ukrainian Pridounav'ya moslems population which left the places of the residence (in particular the town Ismail) because of Russian-Turkish war 1806-1812. The attention is paid to the features of migratory ways of this population, economic occupations, staff of families, onomastic.

Унаслідок російсько-турецької війни 1806-1812 рр. кордон між Російською й Османською імперіями був установлений по р. Дунай, і ми спостерігаємо міграційні процеси в Буджаку і на сусідніх територіях. Це зрозуміло, адже під час воєнних дій населення мало насамперед зберегти життя, а після цього поставало питання про подальше проживання і становище в рамках політики нової держави – Російської. Особлива складність була у “турків”, які проживали у фортецях Ізмаїл, Кілія, Акерман, Бендери. Після приходу російської армії у фортеці більшість мусульманських родин, як відомо, переселялися в інші райони Османської імперії. Незначна частина “магометанського населення” залишалась як колоністи або полонені, розвиваючи торгівлю півдня України. Однак за окремими даними і вони в будь-який момент намагалися полишити російські території з різних причин (1, арк.52).

Історія формування, існування мусульманських міських громад на території півдня України і Буджака в період кінця XVIII – XIX ст. обмежена статистичними та довідковими статтями (2). З одного боку, тому, що наявні джерела періоду турецького панування надзвичайно різноманітні, з іншого – російські джерела, які значною мірою використовуються в науці, присвячені проблемам більш пізнього часу (дані, наведені в монографії: 3 по Акерману й інших містах Південної Бессарабії, стосуються більш пізнього часу; те ж стосується: 4; 5; 6 та ін.).

На жаль, стан документів не дає можливості провести дослідження завжди повно. Певний відсоток мусульманського населення одними з перших зафіксували у місті-фортеці Бендерах. За даними на травень 1807 р., у місті нараховувалося 369 господарів з власними будинками, орієнтовно 1845 осіб, з яких 9,4% склали “татари” (7, арк. 10).

Перші більш-менш вичерпні російські переписи чисельності та складу населення інших міст – Акермана і Кілії – припадають на літо-осінь 1808 р., і як це не дивно, але “турків” або “татар” не фіксують (8).

На відміну від вищезазначених фортець найбільш повну інформацію про “корінних” жителів та переселенців можна дізнатися зі списків міста-фортеці Ізмаїл. Склад населення, показаний у нижченаведених документах, дає змогу визначити час, темпи та

шляхи заселення не лише Ізмаїла, але й усього навколишнього регіону. Вони уточнюють місця походження, міграції, демографію мусульманських родин, зовнішні прикмети господарів. Ономастикон чудово ілюструють прізвища й імена, записані російським чиновником за усними свідченнями й тогочасною вимовою жителів, а не за стандартами російської мови. У такий спосіб було зафіксовано як саме вони себе іменували. Крім того, запропонований матеріал дає можливість відзначити досить цікавий момент повернення жителів-турків у місто-фортецю Ізмаїл під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр.

Документальні матеріали, що ілюструють згадані аспекти, являють собою формулярні списки жителів фортеці та міста Ізмаїл, складені протягом 1810–1811 рр. російською поліцією (9). Це списки тих, хто був мешканцем міста або претендував ним стати внаслідок заклику до поселення ізмаїльським градоначальником генерал-лейтенантом С.О.Тучковим. Все це населення отримувало дозвіл оселятися в місті-фортеці з формулюванням “під нагляд поліції”. Перехід тих, хто бажав оселитися в Ізмаїлі, розпочався 22 жовтня 1809 р. (до вересня 1809 р. фортеця знаходилася в облозі) й уже з листопада 1809 р. до серпня 1812 р. на поселення в Ізмаїлі претендувало близько 2456 осіб чоловічої статі, 1967 осіб жіночої статі та 124 родини (в останніх склад не визначили). Зауважимо, що як окремі одиниці у формулярних списках могли фігурувати і родини, й одинаки обох статей.

З усіх записаних на поселення близько 10% при опитуванні показали, що проживали в Ізмаїлі “здавна” та з початком війни втекли, інші вважалися такими, що прийшли на поселення до Ізмаїла вперше, тобто були “сторонніми”.

За документами можна визначити склад населення у 1338 формулярних списках із 1420 так, як він записаний у документі, а саме: 34% – “малоросіяни” (від загальної кількості), 34% – “молдовани”, 10,3% – “турки”, 5,5% – “некрасівці” (некрасівці – донські козаки-старообрядці, які брали участь у повстанні Кіндрата Булавина і після його поразки на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на Кубань, у 40–70-х роках XVIII ст. через внутрішні суперечки та політику російського уряду вони почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 80-х роках їхня кількість збільшується і вони офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах), 4,5% – “великоросіяни”, 4,3% – “пилипони” (російське, переважно селянсько-старообрядницьке населення, в придунайському регіоні назване липованським, або пилипонським), 4,2% – “вірмени”, 2,7% – “болгари”, 1,3% – “євреї”, 0,5% – “греки”, “цигани” (болгари, греки та цигани представлені незначними громадами через втрату частини справи, де зазначались їх дані (10)) та “поляки” (тут і далі всі підрахунки авторські). Найбільш імовірно, що в документах під терміном “турки” могли записувати не лише етнічне турецьке населення, а мусульман узагалі.

З 140 формулярних списків мусульманського населення – повні родини склали 96, вдівці і вдови – 29, неодружені хлопці і “дівка сирота” – 15. Складні родини становили – 48 (34,3%), характерною рисою для них була наявність одружених братів і синів, неодружених братів і сестер шлюбного віку або матерів. У двох родинах, наприклад, спостерігаємо ще запис про одруженого і неодруженого “шурина його (господаря) дружини”. Цікавим, і в той же час не зовсім зрозумілим, є наступний випадок. У родині Ібіша Бербери 60 років, крім “жены его” Нефізе 20 років, двох синів Єміна 10 років і Лавтіва (вірно – Латів) 1,5 року, трьох дочок від 7 до 4 років, зазначена ще “родная его женщина” Фадіма 70 років. Припущення про те, хто є Фадіма, можуть бути різними. Матері або сестри у попередніх і наступних формулярах зазначалися дуже чітко, тому вона могла бути іншою родичкою: другою дружиною або дружиною померлого родича (11). Записи в деяких інших формулярах також наводять на думку про наявність у одного господаря кількох дружин. У складних родинах, як правило, дружини синів

господаря записувалися відразу після своїх чоловіків, але є родини без визначення, чия саме була ще одна дружина – господаря чи сина. Так, Аліль Абдула 50 років, дружина Айше 40 років, син Ібраам (Ібраїм?) 25 років, Агамет 8 років, мати 60 років, дружина Фатьма 25 років, дочка Фад 11 років (12). Водночас в інших випадках зафіксовано наступне: Агмет 50 років, дружина Ава, син Мустафа 14 років, дочка Фадме 7 років, син Міомет 30 років, дружина Аше 20 років, син Амін 13 років (13).

Важливим моментом є наявність у родинах неодружених синів і дочок шлюбного віку від 12 до 35 років. Різниця між шлюбними партнерами в середньому від 5 до 9 років – 34,7% і від 10 до 15 років – 42%. Найбільший розрив між шлюбними партнерами – 40 років (у родині згаданого вище Ібіша Бербери). Наймолодшою парою було подружжя Смаїла 20 років й Імне 15 років з сином Асманом одного року, дочкою Імне двох років та з записаною з ними другою дружиною або сестрою чоловіка Афізе 12 років (14, арк. 35 зв.-51). Найстаршою парою можна вважати подружжя з Ізмаїла Селі Кірак Лукчі 95 років і Мірям 90 років (15).

У 140 формулярних списках нараховується 264 (48,2%) осіб чоловічої та 284 (51,8%) жіночої статі. Населення мало певний репродуктивний потенціал: 15-20 років – 17%, 21-30 років – 16,2%, 31-40 років – 15,3%, активна у соціально-господарському плані група від 21-50 років становила 41%.

Ті родини, які переселялись до Ізмаїла “вперше”, здебільшого проживали раніше у містах-фортецях правого берега Дунаю, зокрема, Руцук (60 родин), Бабадаг (13), Римник (11), Браїла (2), Сілістра (1), Гірсово (1) та інших населених пунктах (31) і протягом березня-червня 1811 р. вирішили перейти на поселення до Ізмаїла, причому в червні переселялися лише турецькі вдови з Руцука. Цікаво, що п’ять родин з-за Дунаю виявили бажання надалі переселитися в Крим.

Дві родини з м. Фокшани та с. Гасан-Аспаге перейшли жити в Ізмаїл близько 1806 р., а родина Меомета Дікіджі з м. [Терабузаїне] – близько 1796 р. Частина населення мала постійне проживання в Ізмаїлі (12,5%), а з появою в Ізмаїлі паші Пеглевана (Ібрагім Пеглеван (Пегліван, Пехліван – від *peglevan*, що з тур. означає “борець”, його ж називали “сміливець”), двобунчужний паша, ізмаїльський паша на початку XIX ст.) або російської армії перейшла за Дунай і протягом березня 1811 р. поверталася назад. Зокрема, Ахмед Мустафа, 35 років, переходив на поселення в Ізмаїл разом з дружиною, дітьми та матір’ю з фортеці Бабадаг, мав “смугляве обличчя, світлорусяве волосся, очі сірі, ніс продовгуватий, ріст середній, голив бороду”; неодружений Брегам Керимли також був з цієї ж фортеці; Асан Бойрактар, 60 років, та [Юля] Бойрактар, 30 років, з родинами проживали в Ізмаїлі здавна, а після взяття фортеці російською армією вийшли за Дунай у фортецю Руцук (16).

Визначити соціальний склад турецького населення практично неможливо, адже на відміну від інших етнічних груп вони не вказали ані свій статус, ані професію. Лише деяка опосередкована інформація свідчить про майнове положення родини або професію господаря. Так, ізмаїльський житель Гасан Первазги з родиною утримували двох служників – Устима, 25 років, й Агмета, 20 років (17). Ономастикон дає можливість припустити, який був характер діяльності окремих осіб. Наприклад, жителі Руцука у записах мали дані, котрі вказували на професійну ознаку: Ібіша Бербер (тур. “бербер” – перукар), [Ібіт] Сапожник, Омер Башмачник, Меміш Бойрактар (тур. “байрактар” – прапороносець) з братами Аметом, Меометом і Османом, Дервіш Ширульник (тур. “дервіш” – той, хто виготовляв ляльок), Меомет і Мустафа Гальванджи (тур. “гальванджи” – кондитер), Меомет Баликчі (тур. “баликчі” – рибалка). Відтак можна припустити, що чиновник, який фіксував дані про жителів, не зовсім розумів, що саме він записував, і тому як прізвища були засвідчені ремісничі спеціальності.

Інколи записані дані могли вказувати на територіальне походження осіб – Джелая Кримський, Ібрагім і Брегам Керимли (киримли – кримський), Магмет Смаїловський та ін. Ізмаїльський житель, записаний як Арнаут Асан, імовірно, міг бути просто мусульманином і не обов'язково “турецького походження” (18). В одному з випадків у списках визначалася етнічна належність дружини: у Абдули Усіна з с.Фокшани дружина записана як “Катерина з молдаван” з дочкою Марією (19). Зауважимо, що зазвичай тим, хто переходив до мусульманства з інших конфесій, давали імена Абдула, тому, можливо, чоловік Катерини міг бути і не етнічним турком.

Матеріали ономастикону, що збереглися у формулярних списках, свідчать про те, що ідентифікація переселенців мала подвійну систему – імена та прізвища. Серед прізвищ деякі були записані згідно з російською традицією – Османов, Сапожников. Особливості мали деякі записи, в яких господарі родин повідомляли ім'я свого батька, наприклад, “Суруджу оглу Ібраїм” (Ібраїм син Суруджі), “Суруджу оглу Меомет”, “Судію Олу Олі” та ін.

Зовнішність переселенців описувалася за особливими прикметами і досить загально, до того ж лише для господарів-чоловіків. Усього в документах описано прикмети 80 чоловіків. З них можна визначити, що обличчя мігрантів здебільшого було “смаглявим”, “чистим”, в інших – “рябувате”, “худорляве”, “біле”, “мале”, “сухувате”, “продовгувате”. Серед прикмет обличчя інколи зазначалися борода і вуса. Зросту переселенці були “немалого” і “середнього”.

Таким чином, у кінці XVIII – початку XIX ст. у Ізмаїлі проживало населення, що в російських документах іменувалось “турки”, хоча так могли називати мусульман узагалі. Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. це населення мало визначити своє подальше місце проживання, заклик російських чиновників до оселення у місті зумовив повернення не лише ізмаїльських “турків”, але й залучив мігрантів з фортець правого берега Дунаю. Найвні документи засвідчують родинний стан “мусульман” – жителів фортець, їх зовнішність та ономастикон.

1. Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 249, спр.519.
2. Тимченко В.М., Кухар-Онишко Н.О. Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури півдня України та Криму // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XII; Терновка: Документы и материалы по истории (1792-1822 гг.) / Сост. Самаритаки Е.С., Уварова Е.А., Пригарин А.А., Станко В.Н. – Одесса, 2004. – Т.1.
3. Жуков В.И. Города Бессарабии. 1812 – 1861 гг. (Очерки социально-экономического развития). – Кишинев, 1964.
4. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившейся ... с 1822 по 1828 год. – Аккерман, 1899.
5. Статистическое описание Бессарабии или казенного Буджака. 1817 г. // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУ. ІР.). – Ф. V (Одеське товариство історії та старожитностей), спр. 668.
6. Статистическое описание Бессарабии. 1828 – 1831 гг. Сост. И. Батьянов // НБУ. ІР. – Ф. V, спр. 669.
7. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА), ф. 14209 (ф.МА – Головний штаб Молдавської (Дунайської) армії), оп. 165, зв. 32, спр. 41,ч.1.
8. РДВІА, ф. МА, оп. 165, з.31, спр.26; спр.26, ч.2.
9. Муніципальна установа “Ізмаїльський архів” (далі – МУ “ІА”), ф.514 (Ізмаїльське міське поліцейське управління. 1812 – 1856 рр.), оп.1, спр.3–4.
10. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.1.
11. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.3, арк.48 зв.
12. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.3, арк. 42 зв. (№67).
13. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.4, арк. 35-зв. - 51 (№63).
14. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.4, арк. 35-зв. – 51 (№ 51).

15. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.4, арк. 90 зв.- 99 (№22).
16. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.4, арк. 90 зв.- 92.
17. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.4, арк. 90 зв.- 92, №21.
18. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.4, арк. 90 зв.- 92, №8.
19. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.3, арк. 58 зв.-59 (№96).